

МЕХАНІЗМ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ ЯК СУКУПНІСТЬ ЗОВНІШНЬОІНТЕГРАЦІЙНИХ ТА ВНУТРІШНЬОНАЦІОНАЛЬНИХ СКЛАДОВИХ

Н. ОНІЩЕНКО

*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент АПрН України,
завідувач відділу теорії держави і права
Інституту держави і права
ім. В. М. Корецького НАН України,
заслужений юрист України*

У сучасній юридичній науці та літературі останнім часом спостерігається певне пожвавлення, пов'язане з вивченням проблематики щодо механізму зближення національних правових систем. Цій тематиці присвячені деякі вітчизняні та міжнародні наукові конференції.

Слід зазначити, що механізм зближення національних правових систем, як наукова категорія, стає об'єктом ретельної уваги та вивчення науковцями тільки останнім часом. Проте аналіз саме цієї категорії, навіть з урахуванням не лише інструментальних, а й сутнісних елементів, ще не може дати відповідей, принаймні — ні щодо прогностичної функції права в сучасному світі, ні щодо правового розвитку національних правових систем у цілому, ні щодо важливіших або першоосновних наукових досліджень в сучасності та в майбутньому. На нашу думку, механізм зближення національних правових систем є лише од-

нією зі складових більш широкої категорії — механізму розвитку національних правових систем, що в свою чергу повинен аналізуватися з точки зору внутрішньонаціональних процесів та зовнішньоінтеграційних (механізм зближення національних правових систем є складовою останніх).

Оскільки внутрішній розвиток національних правових систем є більш дослідженою категорією у вітчизняній науці (поняття правової системи, структура, функції правової системи, типологія та класифікація національних правових систем, стильоутворюючі фактори тощо) [1], зупинимось саме на зовнішньоінтеграційній характеристиці.

У цьому контексті слід розглянути: а) механізм зближення національних правових систем; б) механізм взаємодії національних правових систем; в) процеси інтерференції та акульгурації.

У такий спосіб не викликає заперечень, що необхідним ракурсом дослі-

дження правового розвитку в умовах трансформаційних змін є механізм зближення національних правових систем. Причому є зрозумілим, що механізм зближення національних правових систем може характеризуватися, з одного боку, сутнісними, глибокими процесами, з другого — інструментальними, такими, що можна віднести здебільшого до технологічних.

Останнім часом зростає роль модельних актів в уніфікації правових норм. Такі акти є законодавчими актами рекомендаційного характеру, що містять типові норми та дають нормативну орієнтацію для законодавця. Вони не є обов'язковими для законодавчих органів і слугують для них нормативним стандартом.

Модельний закон як типовий зразок нормативно-правового регулювання конкретної сфери суспільних відносин, як примірний акт орієнтує національного законодавця у правотворчій діяльності, як цілеспрямований вплив міжнародної організації на національну законодавчу практику в межах міждержавного об'єднання. Така форма зближення національних законодавств дає змогу уніфікувати їх без нав'язування жорстких рамок, забезпечувати спільність, концептуальність підходів, а в деяких сферах (транспорт, зв'язок, природокористування, охорона довкілля тощо) — детальне узгодження розвитку національних законодавств. Модельний закон дає можливість країнам, що інтегруються, ще у процесі підготовки нормативного рішення усунути невинуваті розходження при регулюванні однотипних питань, створювати правовий механізм вирішення схожих завдань.

Модельні правові акти підходять для тих випадків, коли держави пропонують створити національний акт на основі єдиного тексту з урахуван-

ням власної правової традиції. По суті модельні закони поєднують загально-визнані принципи і норми міжнародного права та правову політику наддержавних інституцій. Такий механізм дає змогу гнучко враховувати правову традицію окремої держави, модернізувати національне законодавство. Як правило, модельні акти розробляються з урахуванням міжнародного досвіду, в основі якого лежать загально-визнані норми міжнародного права, зокрема законотворчі традиції континентальної Європи [2].

Модельні правові акти, як правило, розробляються на рівні міжпарламентських асамблей, а також на рівні спеціалізованих установ та національних парламентів у випадку уніфікації законодавства у федеративних державах. Зміст модельних актів має подвійний характер: вони можуть містити нормативну концепцію і загальні принципи регулювання у певній сфері, норми-дефініції, або бути чітко структурованим «материнським» актом для «дочірнього» акта національного законодавства.

Модельна законотворчість може бути у формі розробки як акта у вигляді повного тексту закону, так і окремих законодавчих правил і положень. Модельний закон (кодекс, статут, примірне типове положення) містить найбільший обсяг нормативного регулювання. Зокрема, статuti є кодифікованими правовими актами, як правило, вони визначають статус і питання функціонування транспортної сфери.

Під час розробки модельних положень і правил забезпечується однотипне регулювання певного питання у національному законодавстві. Корисна їх розробка для випадків, коли національна законодавча регламентація здійснюється через прийняття

не одного, а кількох актів. Шляхом включення модельного правила у різні національні акти вирішується завдання гармонізації національних законодавств як менш затратного, ніж підготовка цілого закону.

Отже, модельні правові акти мають такі особливості: 1) забезпечують більш тісну інтеграцію та зближення національних правопорядків, уніфікують правові правила та процедури; сприяють зближенню внутрішньодержавного і міжнародного права; 2) розрізняються за формою, змістом і за суб'єктами прийняття; 3) відрізняються особливою процедурою розробки, розгляду та ухвалення; 4) вимагають певних зусиль при їх використанні у законотворчості суверенних держав.

Різноманітний характер національних законодавств, що здійснюють співробітництво в економічній та інших сферах, потребує звернення до спеціальних способів їх зближення. Серед найефективніших таких способів є уніфікація національних законодавств, за допомогою якої створюються однотипні, стандартні правові норми, що одноманітно регулюють суспільні відносини або створюють основу для знаходження їх спільності. Однакове правове регулювання відносин підвищує їх ефективність та попереджає юридичні колізії. Досить важливою складовою цього процесу є уніфікація.

У науковій літературі є різні визначення уніфікації законодавства: як процес «регулювання в межах одного правового інституту і поширення дії норм, що раніше призначалися для регулювання визначеного кола відносин» [3]; як тенденцію, що виражається «в об'єднанні, укрупненні нормативних актів» [4]. Під уніфікацією розуміють також «усунення розбіжностей в регулюванні визначених відносин» [5]. Існує думка, що уніфікація — це «процес вироблення єдиних (уніфікованих)

правових норм для подібних відносин, незалежно від того, в яких правових формах такий процес здійснюється» [6]. Аналогічну точку зору висловлює і М. Клейн [7]. Наведені визначення точно характеризують суть розглядуваного явища. Однак вони не позбавлені недоліків. Не слід зводити поняття уніфікації до вироблення однакових норм, розрахованих на подібні відносини. Процес уніфікації значно ширший, складніший, тому слід говорити про нього, як про своєрідну науку узагальнення й єднання структур механізму правової регламентації. Його змістовні витоки формуються у свідомості законодавця як потреба вироблення уніфікованих правових моделей у визначених галузях законодавства. Проводяться порівняння найбільш оптимальних шляхів врегулювання однотипних відносин з урахуванням їх спільних властивостей і якостей як у внутрішньому, так і міжнародному праві. І лише потім розробляються правоположення з конкретних проблем. У цьому полягає суть процесу уніфікації. Але нерідко своє завершення вона отримує у формі технічного оформлення або у вигляді окремого нормативного акта, або структурного змісту визначених розділів кодексів, положень, статутів тощо.

Уніфікація — це сукупність способів однакового врегулювання тих чи інших сторін соціальних відносин [5]. Її основною внутрішньою властивістю саме і є єдність.

Процес уніфікації відбувається в межах усієї правової системи, а не окремих її складових чи структур. Його життєздатність залежить від рівня систематизації. Хоча, як уже зазначалося, ці категорії взаємозалежні, проте систематизація постійно виступає як провідний елемент. Її активність породжує диференціацію правової матерії, а отже, і потенційну потребу в уніфікації. Іншими словами, системати-

зація законодавства — це такий складовий елемент, який породжує об'єктивну потребу в уніфікації. Разом із тим не слід думати, що послаблення процесу диференціації зупиняє уніфікаційний цикл. Уніфікації можуть піддаватися і соціально-правові відносини, яких не торкнулася диференціація.

Особливістю уніфікації є те, що вона має фазовий характер, а кожна з фаз має свої особливості і впливає на структурне формування системи законодавства конкретної галузі. Кожна фаза уніфікаційного розвитку характеризує, насамперед, правову політику держави на певному етапі, а також закріплює єдині форми та методи регулювання найважливіших суспільних відносин. Їх актуальність позначається на інтенсивності утворення уніфікованих приписів і, врешті-решт, на створенні єдиного галузевого законодавства, що характеризує основні параметри кожної окремої фази (ступінь усуспільнення, його рівень, тимчасові межі тощо). Фазовий розвиток пройшли практично всі галузі законодавства. Кількість фаз залежить від складності суспільних відносин, що регулюються, їх важливості для інших соціальних явищ [8].

Підводячи певні висновки, слід зазначити, що проблема уніфікації національних законодавств є неоднозначною і відповідно методика уніфікації ще тільки обґрунтовується в юридичній літературі, а вчені-правознавці підходять до її вивчення, аналізу та відповідних рекомендацій.

З урахуванням викладеного, хочемо зазначити, що, на жаль, слід визнати, що вчені-правознавці, філософи, соціологи дещо захопилися, якщо можна так сказати, інструментальною складовою цього процесу, як уже було продемонстровано: модельними правовими актами, їх ознаками, різновидами та способами уніфікації, кри-

теріями, що слід пред'являти до дефініцій тощо. Не заперечуючи важливість таких досліджень, слід зазначити, що дуже важливою або більш важливою складовою є, безумовно, сутнісна. Наприклад, інститут захисту прав і свобод та законних інтересів людини і громадянина. Зрозуміло, що різні правові системи від проголошення прав до забезпечення цього інституту суттєво відрізняються. Тому в контексті механізму зближення національних правових систем щодо інституту прав і свобод людини та громадянина дуже важливим показником, точніше, знаменником, до якого слід прагнути, є інститут відповідальності держави перед особою.

Одним із важливих напрямів розвитку і функціонування сучасних правових систем є, безумовно, вдосконалення інституту відповідальності держави перед особою. Слід наголосити, що у правових державах повинні бути створені й діяти механізми, за допомогою яких справляється ефективний вплив на якісну сторону діяльності державного апарату, особливо щодо дотримання прав і свобод людини.

Проте цілком зрозуміло, що не всі правові системи можуть і повинні розглядатися як деякі механічні чинники, які можуть і повинні зближуватися за бажанням певних політичних кіл, правлячих структур, владних особистостей. Більше того, в одних часово-просторових характеристиках таке зближення є реаліями, в інших — лише намірами, що залишатимуться на папері.

Перші ж дослідники державно-правових систем звернули увагу на їх велику кількість в історії, на їх різновиди та те, що «в різних правових системах є більше відмінного, ніж спільного...» [9, 227].

Проте щодо практичного виміру цієї проблематики хотілося б зробити кілька застережень або виокремити ті

напрями, які, з нашої точки зору, потребують найбільшого обговорення та є найбільш дискусійними.

У цьому досить легко пересвідчитись. Ще зі студентських часів є аксіоматичними загальновідомі відмінності англосаксонської (системи загального права) та романо-германської (системи континентального права) правових систем. Насамперед мова йде про систему права, а саме — основне джерело права.

Якщо для романо-германської правової системи це правовий акт, то для англосаксонської, безумовно, правовий прецедент. І як би ми не перебільшували зростання питомої ваги статутного права в англосаксонській правовій системі та судової практики в романо-германській, відмінності основної джерельної бази не можуть не позначатися на ускладненні процесів адаптації законодавств та не впливати на механізм їх зближення.

Якщо повести мову про різновиди в рамках романо-германської правової системи, то досить легко зрозуміти, що, наприклад, навіть «технічне» зближення правової системи Японії та будь-якого європейського представника цієї групи є досить складним, навіть якщо не враховувати стійкі стереотипи правового регулювання за допомогою норм соціальної регуляції — гірі (Японія).

Не мало подібних прикладних, ілюстративних положень можна знайти також у традиційних релігійних та гібридних правових системах.

Отже, у такий спосіб зрозуміло, що інколи є не коректним із наукової точки зору пропагувати можливість механізму зближення для всіх національних правових систем. «Основним контраргументом при цьому виступає відсутність у сучасній правовій науці будь-яких чітко визначених концептуальних засад, на базі яких стало б мож-

ливим обґрунтоване їх інтегрування, а не безпідставне еклектичне поєднання різновимірних площин та аспектів права» [9, 5]. У такий спосіб більш доречним, на нашу думку, є постановка питання не про механізм зближення деяких національних правових систем, а про механізм їх взаємодії.

Розуміючи, що категорія «механізм взаємодії національних правових систем» є новою категорією в науковому обігу, не дослідженою в площині вітчизняної юридичної науки і не висвітленою в юридичній літературі, а отже, такою, що потребує, в свою чергу, вивчення багатьох складових та елементів, зазначимо, що серед інших ракурсів важливо вивчати юридичні засоби, які стали б при нагоді для практичного вирішення цієї проблеми.

Зближення національних законодавств може досягатися за допомогою таких юридичних засобів: а) найпоширеніший юридичний режим; б) визнання рівного обсягу прав суб'єктів; в) єдині стандарти; г) вирівнювання рівня правового забезпечення правового забезпечення (пенсії); ґ) договори про правову допомогу та співробітництво; д) єдині процедури узгодження правових актів; е) поширення санкцій; є) спільне визнання міжнародно-правових документів тощо.

Наступний крок — процеси взаємодії національних законодавств. Тут можливі такі способи та шляхи: а) здійснення заходів по урегулюванню правових відмінностей; б) формування єдиних юридичних правил у тих сферах, які найбільше відрізняються; в) вироблення загальних яasnих, простих та зрозумілих дефініцій. При цьому необхідно враховувати специфіку різних сфер правового життя. В одних сферах процес взаємодії може вдосконалюватися швидше, в інших — повільніше. До останніх належить політична, соціаль-

но-економічна та культурна сфери. У цьому контексті пропонуємо деяку увагу присвятити проблемам інтерференції та акультурації.

Процес акультурації визначається багатьма чинниками, зокрема політичними, культурними, етнічними, що є властивими певним соціумам. Існує думка, що інтеграція досягається шляхом запровадження загальних нормативних орієнтирів і правил правового регулювання, засобами узгодження діяльності держав і недержавних структур. Акультурацію можна визначити як процес рецепціювання певних культурно-правових взірців, у тому числі в законодавчій сфері, причому її слід розглядати як дієвий інструментарій механізму взаємодії національних правових систем.

Сучасний етап правової акультурації, безумовно, має свої особливості. Правова акультурація в нашому суспільстві обумовлена соціально-економічними, культурно-психологічними, філософсько-етичними факторами [10]. Це пов'язано з глобалізаційними змінами, зокрема, поступовим перетворенням світового простору в такий простір, де безперешкодно рухаються

капітали, товари, послуги, розповсюджуються ідеї та їх носії [11], створюються особливі правові простори, на території яких встановлений спеціальний режим для діяльності суб'єктів у будь-якій сфері життєдіяльності людини. У зв'язку з цим важливого значення набуває аналіз та дослідження правової інтерференції, що становить не механічну рецепцію чи адаптацію, а процес соціокультурної взаємодії між правовими системами, що призводить до якісних змін у кожній із них.

Насамкінець зазначимо, що складні процеси суспільно-політичного розвитку, інколи дуже далекі від «гламурних» очікувань, вироблених у теорії наукової правової думки, що відображає, з одного боку, закономірності виникнення та перевірки на практиці наукових ідей, з другого — призводить до стимуляції нових теоретичних пошукових напрямів, які б відповідали реаліям нашого життя. Саме такий стан, на нашу думку, приводить до необхідності дискусійного вивчення категорій «механізм правового розвитку національних правових систем» та «механізм взаємодії національних правових систем».

ВИКОРИСТАНІ МАТЕРІАЛИ

1. *Вступ до теорії правових систем* : моногр. / за заг. ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К., 2006. — 432 с.; *Порівняльне правознавство (теоретико-правове дослідження)* : моногр. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К., 2007. — 400 с.; *Порівняльне правознавство (правові системи світу)* : моногр. / за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. — К., 2008. — 488 с.
2. *Копиленко О., Мурашин Г.* Міжнародний досвід правового моделювання і його значення для гармонізації законодавства України в аспекті її євроінтеграції // *Законотворчість : проблеми гармонізації законодавства України з міжнародним та європейським правом.* — К., 2005. — Вип. 4. — С. 5–9.
3. *Поленіна С. В.* Основы гражданского законодательства и гражданского кодекса. — М., 1968. — С. 82–83.
4. *Поленіна С. В.* Теоретические проблемы системы советского законодательства. — М., 1979. — С. 200.
5. *Бару М. И.* Унификация и дифференциация норм трудового права // *Советское государство и право.* — 1971. — № 10. — С. 45.
6. *Садиков О. Н.* Унификация как средство совершенствования гражданского законодательства // *Правоведение.* — 1972. — № 6. — С. 95.
7. *Клейн Н. И.* Унификация норм особых условий поставки // *Проблемы совершенствования советского законодательства : Труды ВНИИСЗ.* — М., 1975. — Вып. 2. — С. 85.
8. *Морозова Л. А.* Теория государства и права. — М., 2009. — С. 362–367.
9. *Тімуш І. С.* Інтеграційний погляд на право : моногр. — К., 2009. — С. 227.
10. *Тихомиров А. Д.* Философские проблемы правовой компаративистики. — К., 2009. — Вып. 17. — С. 26.
11. *Володин А. Г., Широков Г. К.* Глобализация : истоки, тенденции, перспективы // *Полис.* — 1999. — № 5. — С. 84.